

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ХХ–ХХІ СТ.

У статті розглядаються основні напрями досліджень ліберальних цінностей протягом ХХ та початку ХХІ ст. Серед багатьох різних методик ідентифікації ліберальних цінностей виділено дві основних. Це, по-перше, зіставлення ліберальних та консервативних цінностей, і, по-друге, протиставлення авторитарних та ліберальних.

Keywords: *liberal values, conservative values, authoritarian values.*

Ключові слова: *ліберальні цінності, консервативні цінності, авторитарні цінності.*

Ключевые слова: *либеральные ценности, консервативные ценности, авторитарные ценности.*

Існують проблеми, які ніколи не втрачають своєї актуальності. Однією з них є механізм існування, життєдіяльності та розвитку суспільства. Історія розгляду цього питання зафіксована ще з античності і триває до сьогодні. Різноманітні концепції спрямовані на опис, пояснення та прогнозування існуючої соціальної реальності. Але чи буде адекватним це пояснення щодо соціумів у різних країнах, якщо ця концепція виникла в специфічному історичному контексті та географічному просторі? Одна з концепцій, яка претендує на таку роль, – концепція ліберальних цінностей. За своєю природою ліберальні цінності не сприяють консолідації соціуму, оскільки спираються на принцип індивідуалізму. Але упродовж останніх десятиліть рівень орієнтацій на ліберальні цінності вважається одним із показників процесу демократизації, який, своєю чергою, тісно пов'язаний з процесами глобалізації та побудови громадянського суспільства [1]. Як і поняття цінностей

загалом, ліберальні цінності мають міждисциплінарний характер та тривалу історію досліджень у межах філософії, політології, психології та соціології. Ця дана сфера досліджень залишається досі невичерпаною.

Стаття присвячена основним напрямам досліджень ліберальних цінностей ХХ–ХХІ ст. та деяким проблемам, які виникають при виділенні або протиставленні ліберальних цінностей іншим цінностям, оскільки, з одного боку, існують різні погляди на зв'язки між орієнтаціями на ліберальні цінності та іншими цінностями суспільства, а з другого – на зміст та методика дослідження ліберальних цінностей. Детальний аналіз різних аспектів та методичних особливостей досліджень ліберальних цінностей потребує окремого розгляду, тому в статті коротко будуть розглянуті такі основні напрями дослідження ліберальних цінностей, як зіставлення ліберальних та консервативних цінностей, протиставлення ліберальних та авторитарних цінностей.

Майже всі ліберальні цінності є універсальними і мають досліджуватися або окремо, або в межах загальної системи цінностей. Існуючі на сьогодні методики ідентифікації ліберальних цінностей спрямовані на виконання різноманітних завдань. Наприклад, на рівні окремої країни: встановлення рівня підтримки ліберальних цінностей у середині країни, визначення місця ліберальних цінностей в ієрархії цінностей загалом, виявлення зв'язку між підтримкою ліберальних цінностей та практиками індивідів у політичному просторі. На міжнародному рівні – порівняння за рядом параметрів різних країн.

Однак за детального ознайомлення з методиками ідентифікації ліберальних цінностей стає помітно, що для багатьох дослідників виникають питання, пов'язані з побудовою конструкту “ліберальні цінності”, його вимірюванням та подальшою інтерпретацією отриманих даних особливо в межах міжнародних досліджень. Вирішення цих питань спрямовує дослідника до теоретичних, філософських засад лібералізму та практики сучасних досліджень. Найчастіше до ліберальних цінностей відносять

свободу, рівність, справедливість, толерантність, приватну власність та вихідний принцип лібералізму – індивідуалізм. Однак у літературі, присвяченій лібералізму, серед дослідників немає єдності щодо чіткого виокремлення та визначення цінностей, які є суто ліберальними. Відповідно це викликає різні інтерпретації поняття ліберальних цінностей, що відбивається на методиках дослідження ліберальних цінностей.

Тому можна спостерігати відсутність універсального, надійного, обґрунтованого інструментарію, який би дав змогу визначити рівень підтримки ліберальних цінностей для конкретного соціуму і зіставити з рівнем підтримки в інших країнах. Особливо це стосується України, тому що переважно ліберальні цінності досліджуються в межах міжнародних досліджень, що вимагає створення такого інструментарію, який міг би “підійти” для всіх країн, де проходить серія досліджень. При цьому варто враховувати, що наше суспільство в силу історичного та соціокультурного контексту не є абсолютно подібним до західних країн, де, власне, була створена та розвивалася концепція ліберальних цінностей.

Серед великої кількості існуючих методик, за результатами яких ідентифікують ліберальні цінності, можна виділити два основні напрями її досліджень.

Один із напрямів – це група методик, які спираються на зіставлення консервативних та ліберальних цінностей. Оскільки історично склалося так, що консерватизм, як і лібералізм, не має жорсткого остаточного визначення, стає можливим зіставлення або протиставлення цих ціннісних систем. Крім цього, частина ліберальних та консервативних цінностей може розглядатися як спільна. Хоча за детального розгляду стає зрозуміло, що акцент у розумінні ліберальних та консервативних цінностей зміщений. На практиці при створенні інструментарію врахувати всі умови у тлумаченні консервативних та ліберальних цінностей складно. По-перше, надто зумовлюють сукупність ліберальних та консервативних цінностей набір технічних

прийомів та методів. А по-друге, у результаті дослідження отриманий конструкт різниться від концепту. Оскільки вже після пілотажу інструментарію до отриманої методики входять лише найбільш сильні індикатори, які здатні представити концепт. Ілюструють це численні дослідження, у яких були використані методики ідентифікації консервативних та ліберальних цінностей.

Серед досліджень ліберальних цінностей цей напрям був історично першим і здійснювався на межі психології та соціології. Методики ідентифікації цих цінностей були побудовані на одновимірних моделях. Пізніше на основі досвіду застосування одновимірних моделей з'явилися двовимірні моделі з різними варіаціями.

Л.Терстоун та Л.Фергюсон першими застосували факторний аналіз для побудови одновимірної моделі з полюсами консервативні vs ліберальні цінності. Одна з основних тез їх досліджень полягає в тому, що існує протиставлення між ліберальними та консервативними цінностями. Основною проблематикою, яка сприяла початку такого дослідження, була класифікація видів темпераменту та типів особистості. Априорі передбачалося, що в сукупності соціальних установок існує латентна структура, яка може бути проявлена за допомогою факторного аналізу і має стійкість у часі. Така структура дає змогу виділити конкретні типи особистості та з'ясувати, які характеристики цим типам притаманні. Першим почав свої дослідження Л.Терстоун у 1934 р. На основі шкали Л.Терстоуна у 1934 р. його дружина, Т.Терстоун, провела дослідження з застосуванням методики ідентифікації консервативних та ліберальних цінностей. Було опитано 380 студентів у декількох університетах США. Нею було побудовано 11 шкал з рівними інтервалами. Мета дослідження – встановити латентну змінну в межах сукупності різних соціальних питань. А саме, чи можна виділити в такий латентний фактор, який умовно можна назвати лібералізмом або радикалізмом. Використавши дані своєї дружини, Л.Терстоун виявив, що застосування факторного аналізу підтверджує

існування очікуваного латентного фактора – “радикалізм”. Крім нього, був виділений другий фактор – націоналізм.

Стосовно першого фактора. Змінні, які мали більш сильне навантаження в цьому факторі, були названі умовно групою ліберальних цінностей. До цієї групи увійшли такі індикатори: позитивне ставлення до теорії еволюції, підтримка політики обмеження народжуваності, позитивне ставлення до процедури розлучення, позитивне ставлення до комунізму. Змінні, які мали менше навантаження в першому факторі, були названі групою консервативних цінностей. До цієї групи увійшли такі індикатори: позитивне ставлення до обмеження торгівлі алкогольними напоями, позитивне ставлення до церкви, віра в Бога, патріотизм.

За результатами кореляційного аналізу Л.Терстоуном було доведено, що цей фактор “лібералізм” має позитивну кореляцію з інтелектом особистості та негативну з релігійністю особистості. Тобто студенти з більш високим показником інтелекту мають тенденцію більше орієнтуватися на ліберальні цінності та мають менший рівень релігійності або характеризуються атеїстичністю. Тоді як студенти з меншим показником інтелекту мають тенденцію більше підтримувати цінності консерватизму, більше вірять в Бога та є більшою мірою релігійні, ніж “ліберали” [2].

Основним зауваженням до дослідження Л.Терстоуна є те, що фактор, виділений як консерватизм, може бути, насправді, інтерпретований як релігійність. Тому що віруюча людина буде найімовірніше проти теорії еволюції, розлучення та обмеження народжуваності.

Вирішення цього знайшло місце в методиках Л.Фергюсона. Скориставшись інструментарієм та процедурами факторного аналізу, Фергюсон спочатку виділив два фактори. Перший – релігійність, до нього увійшли віра в Бога, негативне ставлення до теорії еволюції та контроль за народжуваністю. Другий – гуманізм, до нього увійшли негативне ставлення до кримінальних злочинів, смертної кари та війни. У 1942 р. Л.Фергюсон виділив третій фактор –

націоналізм. До нього він відніс позитивне ставлення до закону, патріотизму, цензури та негативне до комунізму. Через 30 років, у 1973 р., він провів повторне дослідження за інструментарієм 1942 р. У результаті цього дослідження було виявлено, що всі три фактори стабільні і з часом не змінюються [3]. Пізніше ці дослідження стали основою методик Г.Айзенка, Г.Уїлсона і Д.Паттерсона, які передбачали розгляд ліберальних та консервативних цінностей як різних полюсів.

Іншим підходом у своїх дослідженнях керувався Ф.Керлінгер. На його думку, консерватизм та лібералізм – це не протилежні полюси одного виміру, а дві окремих, ортогонально розташованих незалежних складових. Тобто за рівнем підтримки консервативних цінностей не можна сказати про рівень підтримки ліберальних. Таким чином, кожна людина може однозначно однією мірою підтримувати консервативні цінності й іншою мірою – цінності лібералізму. Або не підтримувати ні те, ні те. До консервативних цінностей були віднесені три складові:

- ставлення до релігії (релігія загалом, церква, християнство, віра в Бога та ін.);
- економічний консерватизм (прибуток, бізнес, підприємництво, капіталізм, приватна власність);
- традиційний консерватизм (дисципліна, закон, порядок, авторитет, родина, традиції);

До ліберальних цінностей були віднесені такі складові:

- громадянські права (права, расова інтеграція, дегрегація);
- соціальний лібералізм (соціальне забезпечення, медицина, підтримка незаможних, економічні реформи, соціальне забезпечення тощо);
- сексуальна свобода (гендерна рівність, контроль за народжуваністю, аборт);
- людські почуття (любов, гуманізм тощо);
- прогресивізм (централізоване навчання для дітей, їх потреб та інтересів, їх індивідуальності) [4].

Отже, у межах зіставлення консервативних та ліберальних цінностей є різні бачення взаємозв'язків цих цінностей.

Другим напрямом дослідження ліберальних цінностей виступає зіставлення авторитарних та ліберальних цінностей. Особливий інтерес до цього напрямку виникає у дослідників з початку ХХ ст. Це пов'язано з загальними економічними, політичними та соціокультурними обставинами того часу. Зокрема, Перша та Друга світові війни, настрої реваншизму та впровадження нових технологій. Усі ці умови на початку ХХ ст. призвели до зростання авторитарних настроїв, які були зафіксовані соціологами франкфуртської школи. Ними був описаний специфічний тип “авторитарна особистість”. Така особистість характеризується граничним конформізмом, ригідністю, визнанням авторитету влади. До авторитарних цінностей належать: повага до влади, наявність сильного лідера, повага до традицій, повага до батьків та людей старшого віку, стабільність, безпека, наявність сильної армії та державного апарату. Фундаментальну проблему “мати чи бути” люди з орієнтацією на авторитарні цінності вирішують на користь “мати”, відмовляючись при цьому від частини своїх прав та свобод.

Чи означає це, що ліберальні та авторитарні цінності є різними полюсами в ціннісному континуумі? Відповідь на це запитання не є очевидною, позаяк авторитарні цінності не є притаманними лише авторитаризму. Частина перелічених цінностей може бути названа в ціннісній системі консерватизму, традиціоналізму, деяких течіях лібералізму та ін.

Практика численних досліджень з застосуванням методик ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей засвідчує, що політичні відносини взагалі краще описуються як багатовимірні. Тому майже всі методики ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей побудовані на дво- та багатовимірних моделях.

До того ж постійно зростає коло питань, які досліджуються у зв'язку з діяльністю політичних акторів, тому дослід-

никами виділяються різні виміри політичних, ідеологічних ціннісних орієнтацій, які утворюють багатовимірні моделі.

Одне з показових досліджень у плані застосування методик ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей – Європейське соціальне дослідження (далі ЄСД).

Фактично методика, застосована в ЄСД, конструювалася як показовий приклад правильної побудови методик такого плану. На думку співавторів методики Дж.Кертиса та К.Брайтона, однією з основних проблем сучасних міжнародних досліджень, у яких запроваджуються методики ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей, є те, що відсутній усебічно добре протестований та аналітично потужний набір інструментів для вимірювання. За Дж.Кертисом та К.Брайсоном, наявні на сьогодні інструменти для вимірювання соціополітичних орієнтацій (і ліберально-авторитарних зокрема) є недостатньо розробленими, хоча і знайшли своє втілення в таких дослідницьких проектах, як Євробарометр, Європейське дослідження цінностей, Світове дослідження цінностей та Програма Міжнародного соціального дослідження. Тому одна з багатьох цілей для науковців полягає у розробці такого інструменту, який би дав змогу здійснити ретельне, обґрунтоване вимірювання відмінностей у структурі цінностей різних країн та зміни в якості та поширеності цінностей. Особливої значущості при цьому набуває дослідження соціополітичних відмінностей, які існують між різними культурами та націями Європи і поза нею. Така інформація дає змогу надалі пояснювати та прогнозувати електоральну поведінку [5, с. 233].

При побудові лібертарно-авторитарної шкали дослідники виходили з того, що ті люди, які мають ліберальні ціннісні орієнтації, виступають за свободу дій, самореалізацію, самовизначення та культурний плюралізм. На противагу їм люди з авторитарною орієнтацією виступають за досягнення суспільством загалом моральних та культурних стан-

дартів. Заради утримання цих стандартів як способів підтримання консолідованого та безпечного суспільства такі люди готові прийняти певні обмеження, які будуть покладені на їх особисту свободу [5, с. 237–238].

На основі аналізу попередніх досліджень лібертарно-авторитарних орієнтацій, запропонованих Т.Адорно, С.Фланаганом та С.Мідендорпом, та тих методик, які були використані в Британському електоральному дослідженні (British Election Study) та проекті Британські соціальні установки (British Social Attitudes), Дж.Кертіс та К.Брайтон запропонували список з трьох тверджень, які спрямовані на оцінку індивідуальних та політичних ліберальних орієнтацій. Відповідно до цих тверджень респондентові пропонувалося висловити міру своєї згоди або незгоди.

Ще одна методика ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей була представлена С.Мідендорпом. Він провів ряд досліджень щодо структури ідеології за період понад 20 років. Одна з найважливіших особливостей його підходу – співвідношення між теоретичною моделлю та її операціоналізацією з метою досягнення оптимального відображення концепту в наявному конструкті.

У 1978 р. С.Мідендорп на голландській національній репрезентативній вибірці (N=1937) будував багато “абстрактних” (з погляду теорії) та “конкретних” (з погляду їх втілення в дослідженні) ідеологічних вимірів, а саме авторитарні цінності, консервативні цінності, ліберальні та соціалістичні цінності [6, с. 233].

Після серії досліджень змін у структурі ідеології в Нідерландах С.Мідендорпом було виявлено чотири основні фактори. Ці фактори характеризуються стійкістю протягом десятиліть, що підтверджують дослідження протягом 1970–1980-х рр. Фактори виглядають так: цінності загального консерватизму (позитивне ставлення до традицій, порядок), цінності авторитарного консерватизму (песимізм щодо можливостей для розвитку та існування демократії,

сильна влада), ліберальні цінності (підтримка приватного підприємництва, обмежене урядове втручання), соціалістичні цінності (орієнтація на ліквідацію класів, негативні погляди на підприємництво, усунення нерівності можливостей) [7, с. 110].

Наступною поширеною методикою ідентифікації ліберальних цінностей є методика оцінки ціннісного зсуву Р.Інглехарта. В її основі лежить двовимірна модель з вісями: 1) матеріалізм/пост матеріалізм; 2) авторитаризм/лібералізм.

“Матеріалісти” передусім відзначають важливість забезпечення економічного розвитку своєї країни, безпеки своєї родини та збереження матеріального добробуту. Надзвичайно важливими для них є завдання виживання: забезпечення фізичного існування людини, підтримка високих темпів економічного розвитку, дієздатних військових частин тощо. “Постматеріалісти” спрямовані на забезпечення умов для самовираження та самовизначення людини як особистості, збереження свободи слова, захисту довкілля тощо. Прибічники авторитаризму менш схильні до змін у різних сферах, особливо це стосується радикальних партій і рухів. “Ліберали” являють собою протилежність “авторитаристам”. Авторитарні цінності в даній методиці подані опосередковано і можуть розглядатися як матеріалістичні.

Для оцінки рівня орієнтацій на ліберальні цінності Р.Інглехартом було створено похідний від 4-х та 12-ти пунктного індексу – індекс ліберального постматеріалізму, або *liberty aspirations*, який будується подібно до цих індексів і змінюється від 0 до 5 (де 0 означає відсутність жодного постматеріально-ліберального вибору, а 5 – присутність усіх постматеріально-ліберальних виборів). Для побудови індексу постматеріального лібералізму використовують альтернативи, які вказують на ліберальні та ідеальні цілі [8, с. 107–111]. До цілей ліберального та ідеального характеру авторами індексу були віднесені такі пункти батареї:

1) створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо;

2) надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень;

3) свобода слова.

Однак очевидним недоліком даної методики С.Фланган вважає наявність першопочатково помилки, оскільки Р.Інглехарт просто змішав разом образи матеріаліста та авторитариста, і в такий спосіб допущено суттєве концептуальне непорозуміння. Авторитарна ціннісна орієнтація визначає більш широку групу цінностей, а не тільки проблеми безпеки та правопорядку, включає повагу до влади, дисципліну, патріотизм та нетерпимість до меншин, підтримку традиційних та релігійних цінностей [9, с. 1305]. Тобто ліберали та авторитаристи можуть бути як матеріалістами, так і постматеріалістами. Крім цього, С.Фланган вважає, що дослідження цінностей у ліберально-авторитарній площині є більш важливим, ніж у площині матеріальних-постматеріальних цінностей, оскільки зміна цінностей між поколіннями відбувається лише в площині ліберально-авторитарних цінностей [10, с. 75].

Таким чином, існує надзвичайно багато різноманітних методик ідентифікації ліберальних цінностей. Основними напрямками дослідження ліберальних цінностей є, по-перше, група методик, які спираються на зіставлення консервативних та ліберальних цінностей. Оскільки історично склалося так, що консерватизм, як і лібералізм, не мають жорсткого остаточного визначення, стає можливим зіставлення або протиставлення цих сукупностей цінностей. По-друге, група методик, які побудовані здебільшого на протиставленні ліберальних та авторитарних цінностей. Але існуючі методики не надають надійного інструменту, який би давав сталий результат при повторному вимірюванні і був універсальним для соціокультурних контекстів різних країн.

Література

1. Ді Гвідо Руджеро. Лібералізм і демократія / Гвідо ді Руджеро // Лібералізм : антологія. – 2-е вид. упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К. : ВД “Простір”; “Смолоскип”, 2009. – С.1055–1060.
2. Thurstone L.L. The Vectors of Mind/ L. L. Thurstone [Електронний ресурс] // Psychological Review. – 1934. – №41. – Р. 1–32. – Режим доступу до статті : <http://psychclassics.yorku.ca/Thurstone>.
3. Ferguson, Leonard W. Primary Social Attitudes of the 1960s and those of 1930s. / Leonard W. Ferguson // Psychological Reports. – 1973. – №33. – Р. 655–664.
4. Kerlinger, Fred N. Liberalism and Conservatism: The Nature and Structure of Social Attitudes / Fred N. Kerlinger // Lawrence Erlbaum Associates Inc., N.J. 1984. – Р. 312/
5. Curtice J. The measurement of socio-political orientations / John Curtice, Caroline Bryson – Р. 233–258 [Електронний ресурс]. – Режим доступу // http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=125&Itemid=80.
6. *Middendorp C.P.* Progressiveness and Conservatism: The Fundamental Dimensions of Ideological. Controversy and Their Relationship to Social Class / C.P.Middendorp. Mouton Publishers, 1978. – Р. 457.
7. Middendorp C.P. Ideology in Dutch politics: the democratic system reconsidered 1970–1985 / Middendorp C.P. – Assen/ Maastricht : Van Gorcum, 1991. – Р. 370.
8. Соколова К. О. Ліберальні цінності: методика оцінки ціннісного зсуву / К.Соколова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 2009. – Вип. 9. – С. 105–115.
9. Flanagan, Scott. Value Changes in Industrial Societies / Flanagan Scott // American Political Science Review. – 1987. – № 8. – Р. 1303–1319.
10. Андреевкова А.В. Материалистические/постматериалистические ценности в России / А.В.Андреевкова // Социологические исследования. – 1994. – № 11. – С. 73–81.